

Med omejenostjo in brezmejnostjo: Literatura v postsocialističnem kontekstu (predgovor)

Marija Mitrović

Če v brskalnik Cobissa vpišem besedo »postsocializem«, dobim kar 866 zadetkov.¹ In vendar se jih le kakih deset nanaša na postsocializem in književnost. Med temi je na prvem mestu brošura s povzetki referatov, predstavljenih na mednarodni konferenci »Literatura v postsocialističnih kontekstih«, ki so jo organizirali komparativisti ljubljanske Filozofske fakultete septembra leta 2019. Posebno bibliografsko enoto na tem Cobissovem seznamu si je zagotovil tudi Uvod za omenjeno brošuro izpod peresa Vanese Matajc. Podobna tematika je bila predmet nekega simpozija na zagrebški Filozofski fakulteti leta 2015; zbornik referatov s tega srečanja *Tranzicija i kulturno pamćenje*² se dobi v dveh knjižnicah v Sloveniji, čeprav je več kot 500 strani obsegajoči zbornik dvakratno omejen, prvič zato, ker se posveča problemu tranzicije le na prostoru nekdanjega srbsko-hrvaškega jezika in se ne dotika celotnega jugoslovanskega prostora, ter še zato, ker pogled obrača predvsem v preteklost. Želi izvedeti, kako danes vidimo svet, v katerem smo živeli včeraj, česa se spominjamo in na kakšen način.

Izmed prikaznih enot pozornost pritegne študija Nikolaja Jeffsa »Od postkolonializma do postsocializma«, objavljena v reviji *Literatura* leta 2003. In vendar se beseda (post)socializem pojavi šele v njenem zadnjem odstavku, in sicer z neko splošno sugestijo, da bi metode in teorije postkolonializma mogoče pripomogle v iskanju odgovora na probleme, ki so v literaturi in sploh v kulturi nastale v času postsocializma. Ta čas in njegove odmeve v literaturi je šele treba preučevati.

Seznam študij na Cobissu nas pouči, da je bil postsocializem večkrat opisan in premišljen s političnega, družboslovnega, etnološkega in antropološkega vidika, medtem ko je na področju literature ta tematika ostala nekako ob strani, čeprav je očitno prinesla fundamentalne spremembe v literarno življenje vsaj od devetdesetih let naprej. Nekaj

¹ Preverjeno 22. februarja 2020.

² Zbornik uredili: Virna Karlič, Sanja Šakić, Dušan Marinković (Zagreb: Srednja Europa, 2017).

zbornikov je objavljenih zunaj jugoslovanskega prostora. Menda prvi med njimi je nastal v ZDA z naslovom *After Yugoslavia: The Cultural Space of a Vanished Land*.³ Zbornikov s to tematiko je še nekaj, čeprav jih žal na Cobissu ni; na slavistični katedri v Gradcu je bil leta 2014 pogovor na temo tranzicije v različnih umetnostih na področju nekdanje Jugoslavije: Renate Hansen Kokoruš je potem uredila zbornik z naslovom *Facing the Present: Transition in Post-Yugoslavia*.⁴ Zbornik *Post-Yugoslav Constalations* že v podnaslovu omeji čas in prostor: »Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture«.⁵ Tam, kjer bi pa po naslovu pričakovali kaj več razmišljanj o odnosu literature in novih ideoloških in geopolitičnih kontekstih – recimo v zborniku *Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media during and after Socialism*⁶ –, so v središču zanimanja kulture dežel iz sovjetskega bloka; na jugoslovanske razmere se nanaša en sam tekst, ki obravnava povezavo beograjskega radija B92 in avstrijskega ORF. O literaturi niti ene besede. Dva dragocena tovrstna zbornika sta izšla na Hrvaškem, in sicer oba leta 2013: *Socijalizam na klupi: jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike*⁷ ter *Komparativni postsocijalizam: slavenska iskustva*.⁸

Medtem ko je razprava o postsocializmu v kulturi pritegnila pozornost raziskovalcev zunaj bivše Jugoslavije in na Hrvaškem, je v Sloveniji ta šele na začetku. Pa bi se ravno zaradi tega spodobilo, da bi omenjene publikacije prišle vsaj v slovensko nacionalno knjižnico. Tem pomembnejša je naloga skupine entuziastov Oddelka za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete v Ljubljani, in sicer: premisliti, kako na literaturo vplivajo nove ekonomske in politične ideologije. Predvsem pa: Kako in kaj se dogaja s knjižno produkcijo tistih dežel, v katerih postsocializem sovпада z vzpostavitvijo novih geopolitičnih meja? Do nedavnega so te literature delovale znotraj istih zgodovinskih

³ Zbornik je uredila Radmila Gorup, izšel pa je v Stanfordu (Stanford university Press, 2013).

⁴ Zbornik je izšel v Hamburgu (Verlag Dr. Kovač, 2014).

⁵ Zbornik sta uredila Vlad Beronja in Stijn Varvaet, izšel pa je leta 2016 pri založbi Walter de Gruyter (Berlin/Boston).

⁶ Zbornik sta uredili Friederike Kind-Kovács in Jessie Labov (New York/Oxford: Bergahn Books, 2013).

⁷ Zbornik sta uredili Lada Duraković in Andrea Matošević (Zagreb/Pula: Srednja Europa; Sa(n)jam knjige u Istri; Sveučilište Jurja Dobrile, 2013).

⁸ Zbornik je uredila Maša Kolanović (Zagreb, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola; Hrvatski seminar za strane slaviste, 2013). – Naj dodam, da je beograjska revija *Kultura* eno svojo številko posvetila literaturi postjugoslovanske dobe: št. 156 za 2019 leto (dostopno na domeni casopiskultura.rs).

pogojev in delile s sorodnimi narodi skupno, socialistično državo. Sedaj pa so nove državne meje tam, kjer jih ni bilo več kot 70 let. Sprememba je torej dvojna: ne le zamenjava socialističnega sistema s kapitalističnim, temveč tudi nadnacionalnega jugoslovanskega okvira z nacionalnimi literaturami, ki naj bi sedaj samostojno nastopale na evropski in svetovni literarni sceni.

Če je res, da se v nekdanjem jugoslovanskem prostoru tematika komparativnih preučevanj postsocialistične dobe v literaturi nekako ni prebila v ospredje, je po drugi strani res, da je kmalu po tragičnem in krvavem razpadu Jugoslavije, že leta 2002, v Sarajevu začela izhajati revija *Sarajevski zvezki*, ki je, kot beremo v prispevku Borisa A. Novaka »Listanje *Sarajevskih zvezkov* v spominskem zrcalu«, objavljenem v tej številki *Primerjalne književnosti*, v bistvu prva jugoslovanska publikacija v pravem pomenu:

Paradoks kulturnega in umetniškega življenja v Jugoslaviji je bil, da t. i. *jugoslovanske kulture* nikoli ni bilo oziroma točneje: da je šlo za ideološki konstrukt, ki ni imel pokritja v stvarnosti jezikovnih, kulturnih in religioznih razlik kompleksne in nasprotij polne jugoslovanske državne tvorbe. Še večji paradoks s presenetljivo pozitivnimi umetniškimi in kulturnimi posledicami pa je bil, da so prav kulturne razlike izžarevale tisto vrednost, ki je bila v Jugoslaviji najbolj zanimiva in plodna. Če je »*jugoslovanska kultura*« sploh kje bila, je bila – paradoksalno – prav v razlikah, v spoštovanju in čudenju drugim in drugačnim, prav zaradi razlik navdihujočim kulturam. Jugoslavija je bila svet v malem, zato je preseganje ozkih meja nacionalnih kultur pomenilo odpiranje v širši prostor, k drugim in drugačnim obzorjem.

Ker ta revija ni bila več politično in ideološko usmerjana, temveč je bila namenjena in sposobna prikazati posebnosti in razlike tistih literatur, ki so nastajale in so še vedno prisotne na nekdanjem jugoslovanskem prostoru, je pravi vir in iztočnica za preučevanje postsocialistične literarne produkcije na tem področju. Novak je bil eden izmed pobudnikov revije in je odličen opisovalec prilog in sodelavcev, med katere je nekoč sodil tudi sam.

Revija se je ustavila po 51. številki; »duše« celotnega projekta Vojke Smiljanić Đikić ni več, ta svet je zapustila še cela vrsta sodelavcev in pobudnikov (in vsakemu med njimi Novak posveti posebno pozornost); pomembno pa je, da so vse številke in arhiv dostopni v elektronski obliki (na domeni sveske.ba).

Pričujoči tematski blok pod naslovom »Literatura v postsocialističnih kontekstih« je skromen, a pomemben poskus vzpostavitve novega regionalnega komparativnega pristopa v slovenski literaturi, ki je nastajala

jala v različnih, a vendarle sorodnih jezikih, znotraj podobnega družbenega postsocialističnega konteksta. Tuji gosti iz tujine obsegajo eno tretjino avtorjev; vsi so iz srbskih znanstvenih inštitucij. Večina udeležencev je prispevke zastavila tako, da bo bralcu jasno, da gre v bistvu predvsem za medsebojno spoznavanje; prispevki naj bi Drugemu predstavili značilnosti literarnih tekstov, nastalih v obdobju zrahljanih ali celo neobstoječih kontaktov med literaturami, ki so enkrat živele znotraj meja iste države. Povsem naravno in, lahko rečemo, pričakovano je, da je s slovenske strani v ospredju tematika, povezana s poezijo, ki je bila v časih boljših medsebojnih stikov v nekdanji Jugoslaviji pogostoma prevajana in recenzirana v srbskem jezikovnem območju. Zato je prispevek Alena Širce o poeziji Tomaža Šalamuna kot »največjem slovenskem literarnem izvozu« – danes, ko Šalamuna ni več, a se njegova poezija še vedno širi in izvaža – vsekakor zanimiv ne le za slovenskega, temveč tudi za bralca iz srbskega jezikovnega področja. Ravno tako prispevek Varje Balžalorsky Antić o dialoški v sodobni slovenski poeziji, ki pa je, ravno nasprotno od Šalamunove, precej neznana srbski publiki. Razen poezije so se »domačini« predstavili s premišljanjem o gledališču v prispevku Igorja Žunkoviča, ki je analiziral dramo *Kassandra* Borisa A. Novaka. Iz tega prispevka, še bolj pa iz pričevanja samega avtorja drame, ugotavljamo, da so vojne iz devetdesetih let, kakor so prikazane v tej drami, imele v Ljubljani povsem drugačen odmev od tistega v Beogradu. Ista postavitev je naletela na zelo topel in navdušen sprejem na področju, kjer je pred kratkim besnela vojna, v Ljubljani pa je bila sprejeta zadržano, hladno. To navaja k zaključku, da publika tudi v postsocialistični družbi dramo doživlja kot politično gesto.

Prispevki kolegov iz Srbije so se ustavili ob romanu, kar je povsem v soglasju z ustvarjeno podobo, ki jo je ta literarna zvrst, kakršna se je realizirala v Srbiji v prejšnjih obdobjih, imela med slovenskimi bralci. Marko Avramović piše o novem valu srbskega romana, v katerem opaza reference in spomine na avantgardo. V njegovem fokusu so trije romanopisci: Vladimir Pištalo, Mileta Prodanović in Vladimir Tasić. Vladimir Gvozden pa obravnava srbski roman iz perspektive zgodovinske tematike, ki je od nekdanj eno najpomembnejših tematskih središč srbskega romana. Ugotavlja, da v poznih osemdesetih in v devetdesetih letih prevladuje smer, ki jo Gvozden metaforično imenuje rekonstruktivno (Milorad Pavić, Vladislav Petković in Goran Petrović), medtem ko v novem tisočletju zaznava dekonstruktivno smer zgodovinske romaneskne tematike (predstavi pa romane Davida Albaharija in Vladimira Tasića). Naj dodam, da trije izmed tukaj omenjenih avtorjev že dolgo živijo na drugi strani oceana (Pištalo v ZDA, Tasić in Albahari

pa v Kanadi); disidentstvo bi lahko bilo tema nekih prihodnjih srečanj o literaturi, ki nastaja na območju nekdanje skupne države.

V spremenjenih ideoloških, ekonomskih in geopolitičnih pogojih nastaja tudi nova imagologija: iz slovenskega jezika bo verjetno morala izginiti oznaka »južnjaški; južnjaško« s pomenom, ki naj bi pokrival prostor nekdanje Jugoslavije, izvzemši Slovenijo. Ta oznaka se sedaj čuti ravno tako »kolonialistična« kot italijanska oznaka »slavo; sciavo« za vse, kar je slovanskega od Slovenije do Vladivostoka. Razvite, dodelane in strogo oddeljene nacionalne literature prostora, ki ga pokrivajo jeziki nastali iz štokavskega narečja, zahtevajo tudi graditev novih podob o hrvaški, srbski, bosanski ter črnogorski literaturi in kulturi. Naj dodam še neko osebno izkušnjo, ki sem jo doživela junija leta 2019 v Padovi,⁹ ko sem poslušala kolegico rusistko Donatello Possamai.¹⁰ Govorila je o nostalgiji in brisanju spominov na socialistično obdobje, na obdobje pred letom 1989 v današnji Rusiji. Presenetilo me je dejstvo, da se kulturna klima, založniška dejavnost in položaj literature v današnji Rusiji v bistvu ujemajo s stanjem na področju nekdanje Jugoslavije. Kljub razlikam, ki so na vseh teh področjih nedvomno obstajale med jugoslovanskim in sovjetskim socializmom, so danes v vseh teh deželah Vzhodne Evrope koncepti kulture, umetnosti in literature popolnoma neoliberalni: povsod sta literatura in umetnost pojmovani kot kreativna industrija, ki naj se preživlja sama; država pa naj bi pomagala le tistim manifestacijam, ki so obenem zanjo dobra politična propaganda. Cvete predvsem književnost, ki smo jo v prejšnjem sistemu označevali kot »šund«: torej kriminalke, *chiclit* in priročniki za različne dejavnosti, ki so daleč od racionalnega mišljenja ...

Seveda bo v bodoče treba soočiti čim več sodobnih literarnih praks. Ker so v regionalnem območju, ki nas tukaj zanima, vse nacionalne literature namenjene zelo omejenemu številu bralcev, ker gre za t. i. male literature z omejenim vplivom na širši kulturni prostor, bo nujno premisliti, kako na te literature vpliva ravno omejenost, meja kot taka. V knjigi *Confini: l'altra Italia* (Brescia: Scholé, 2019) Cristina Benussi, tržaška profesorica italijanistike, ugotavlja, da je podoba italijanske literature in kulture, ki se začneja in konča v centru te dežele, precej drugačna od podobe, ustvarjene iz perspektive njenih meja, predvsem

⁹ 7. junija 2019 je bil na Univerzi v Padovi enodnevni pogovor na temo »Fra nostalgia e rimozione: l'Europa Centro-Orientale prima e dopo il 1989«. Zaenkrat ni predvidena objava zbornika na to temo.

¹⁰ Teze, ki jih je kolegica Possamai ustno prezentirala v Padovi, so razvite in podkrepljene z vrsto primerov v njeni knjigi *Al crocevia dei due millenni: viaggio nella letteratura russa contemporanea* (Padova: Esedra editrice, 2018, 110 str.).

slovenske, avstrijske in švicarske. In sicer ne le zaradi manjšin, ki so vedno številčne z obeh strani (nekdanje) meje, temveč tudi zaradi zgodovinskih premikanj meja ter zaradi ideološko-političnih razlik in celo konfliktov, ki so bili ali pa so še prisotni. Benussi postavlja pod vprašaj trdno demarkacijo med kulturami različnih narodov in še posebej med nacionalnimi kanoni, ki ne upoštevajo vplivov, do kakršnih prihaja na robovih neke nacionalne književnosti. Ta ideja bi lahko postala spodbuda ne le za nove primerjalne raziskave, temveč celo za nova branja vsake nacionalne literature. Na drobnem vzorcu razlike v recepciji drame *Kasandra* smo že ugotovili obstoj bistvene razlike v pojmovanju neke značilnosti znotraj nacionalne književnosti, če se ta razširi preko meja lastnega nacionalnega koda.

Postsocialistični kontekst zahteva preseganje mej nacionalnih kano- nov že zato, ker je ideološka in politična tranzicija od socializma h kapitalizmu, globalizaciji in neoliberalizmu dolg proces, ki se je začel že v šestdesetih letih in je še vedno v teku. Opaziti je mogoče določeno vzporednost med to dolgo tranzicijo in procesi preimenovanja nacionalnih literatur na področju nekdanje Jugoslavije. Res je, da je Slovenija že od petdesetih let imela dodelane šolske in univerzitetne programe preučevanja slovenske književnosti, medtem ko je termin »jugoslovanska književnost« pokrival vse programe študija južnoslovanskih književnosti v velikem delu Jugoslavije. Šele od srede šestdesetih let se je ta pojem pojavil v pluralni obliki, predmet pa se je imenoval »Jugoslovanske književnosti«. V osemdesetih letih pa je v Zagrebu nastala močna smer komparativnega preučevanja nacionalnih literatur znotraj okvira jugoslovanskih književnosti. Franjo Grčević je med 1983 in 1987 uredil tri zbornike tovrstnih tekstov pod naslovom *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*,¹¹ Zvonko Kovač pa je leta 2011 objavil *Međuknjiževne rasprave: poredbena ilili interkulturalna povijest književnosti*.¹² Verjetno je tudi zbornike, ki so do sedaj izšli na Hrvaškem o postsocializmu v literaturah na prostoru nekdanj skupnega jezika, treba razumeti kot svojevrstno nadaljevanje regionalne komparacije, nastale tam že v osemdesetih letih.

Omeniti je treba še, da so na področju jezikov, ki so se razvili iz štokavskega narečja (srbski, hrvaški, bosanski, črnogorski) pregledi in zgodovine nacionalnih književnosti precej nemočni pred pojavom večkulturalnosti določenih pisateljev. Ne le pisatelji prejšnjih generacij –

¹¹ Ta in naslednja dva zbornika istega naslova sta izšla v Zagrebu pri Zavodu za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta in v Varaždinu pri Uredništvu časopisa Gesta, 1983–1988 (Varaždin: Tiskara Varteks).

¹² Obsežna knjiga (433 str.) je izšla v Beogradu, pri založniku Službeni glasnik.

Ivo Andrić, Petar Petrović Njegoš, Vladan Desnica ... –, temveč tudi nekateri današnji pisatelji objavljajo in delujejo (fizično in s svojimi deli) na srbskem, hrvaškem in bosanskem področju: Miljenko Jergović, Dubravka Ugrešić, Andrej Nikolaidis, Nenad Veličković ... Znotraj slovenske književnosti je tak primer Josip Osti, slovenski in obenem tudi bosanski pesnik in pisatelj. Uveljavlja pa se še en pojav večkratne pripadnosti, in sicer med novimi »disidenti« oziroma pisatelji, ki so kot zelo mladi ali celo otroci zbežali iz razpadajoče se Jugoslavije in danes živijo in pišejo v tujih jezikih, pripadajo torej ameriški (Aleksander Hemon), nemški (Saša Stanišić, Marica Bodrožić ...), ali pa francoski književnosti (Velibor Čolić) in vendar tudi srbski, hrvaški, bosanski ... Takšni in podobni primeri prestopanja mej znotraj več nacionalnih literatur morajo nujno postati predmet ne le nacionalnih, temveč tudi regionalnih komparativnih študij.

Nove meje kličejo, zahtevajo nove in brezmejne pristope primerjalnih tehnik, ki se ne nanašajo le na književnost, temveč na kulturo, in sicer v najširšem pomenu te besede. Ker pa se je vse to zgodilo skupaj s spremembo ideološkega in političnega sistema od socializma k brutalnemu, neoliberalnemu kapitalizmu, je pomembno istočasno spremljati obe spremembi.